

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՍՈՒՍԱԲԵԳԵԱՆ¹

227. Մուսարէզեան Գրիգորը կաթողիկոսներու շարքին մէջ
կը դնեմք վստահօրէն, թէպէտ կան որ անոր անունը զանց կ'ը-
նեն (Ջամբա 17), և մեզի համամիտ կը գտնուի ժամանակակից
Մեծոփեցին (Կոստ. 63), իսկ ընտրութեան թուական պէտք է ըն-
դունել նոյն իսկ Կոստանդին Վահկացիի մահուան տարին (1439)։
Իւր անցեալը մեզ անձանօթ է, միայն սովորական դարձած մա-
կանունը գուշակել կուտայ թէ ազդեցիկ և ազնուական տունէ էր,
հաւանաբար Մովսէս Իշխանի մը զաւակ, որ օտար բառով Մուսա
Բէգ կամ Մուսա Պէյ կոչուած կ'երևի։ Կանոնական պայմանները
զանց եղած կ'երևին իւր ընտրութեան մասին, զի նոյն իսկ ծիսա-
կան օրէնքով պահանջուած եպիսկոպոսներու թիւը չէր գտնուէր,
և ինքն անմիջապէս ընտրութեան ատեն եօթը նոր եպիսկոպոս-
ներ կը ձեռնադրէ (Կոստ. 63) իրեն ոյժ ճարելու համար։ Որչափ
որ յիշատակներ կան մեզի հասած, ամենն ալ Գրիգորը կաթողի-
կոսութեան անարժան կը նկատեն, և բազմադիմի մեղադրանք-
ներու ներքե ինկած ըլլալը կը հաւաստեն. զայս Մեծոփեցին ընդ-
հանուր կերպով կը յիշէ. թէ Բաղայս անուղղայս եղեալ ունէր ի վերայ
ինքեան (Կոստ. 63)։ Ուստի աներկբայապէս կրնանք հետևեցնել թէ
երբ Կոստանդին վախճանեցաւ կամ սպանուեցաւ, և աթոռը ան-
կարգութեան մատնուեցաւ, և ամէն մէկը սկսաւ անոր հետամուտ

¹ Անցեալ 1903 տարւոյ Մուրճ ամսաթերթի յուլիսի և օ-
գոստոսի պրակներուն մէջ Պատմասէր ստորագրութեամբ հրատա-
րակած եմք Ամնայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռոյն էջմիածին վերա-
դառնալը, էջմիածնի հազար վեց հարիւր ամեակի առթիւ, քաղելով մեր
սոյն այս աշխատութենէն։ Լումայի ընթերցողները պատմութեան
ամբողջութենէն չզրկելու համար, հարկ կը սեպենք այստեղ ալ
նոյն նիւթը տալ, և շարունակել մեր պատմական յօդուածներուն
ընթացքը, պահանջուած բարեփոխութիւններով և յաւելուածներով։

ըլլալ, և Յովսէփ երէցն ալ յայտնապէս թեկնածութեան սկսաւ, Գրիգոր եպիսկոպոս իւր տոհմին ու միջոցներուն ազդեցութեամբ զօրացաւ, և քաղաքական օտարազգի իշխանութեան օգնութեամբ յաջողեցաւ ամրապնդել տիրանալը:

228. Գրիգորի կաթողիկոսական գործունէութենէն ընաւ յիշատակութիւն չունենք մեր գիրքերուն մէջ, որոնց մէջ և ոչ իսկ անուղղակի ակնարկ մը կայ Փլորենտիոյ ժողովին հետևութեանցը վրայ: Կաֆացի պատգամաւորներուն երթալը ու դառնալը, և Եւգինէոս Դ պապին հրահանգը անծանօթ են ազգային յիշատակներուն մէջ: Լատիններ միայն կը յիշեն, թէ Փլորենտիոյ հրահանգին յաջորդ տարին (1440), Նղբայր Ալբերտոս անուն լատին կրօնաւորի մը ձեռքով և Գրիգոր կաթողիկոսի անունով թուղթ մը եկած է Եւգինէոսի: Այս գիրին մէջ Գրիգոր կը յայտնէ թէ իրեն հասած է Եւգինէոսի արեգակնափայլ եւ երկնափայլ լոնդակը, որ է բարեկարգիլ կաթողիկոսաց ըստ ծիսի նախնի հարց (Ազարեան 104): Այդ միակ յիշատակն է զոր օտարներ յառաջ կը բերեն, բայց քանի որ մերայինք բոլորովին կ'անգիտանան Եւգինէոսի հրահանգն ալ և Գրիգորի պատասխանն ալ, իրաւունք կ'ունենանք ըսելու, թէ այդ պատասխանն ալ միևնոյն Կաֆացիներու գործն է, որոնք իրենց Գենուացի տէրերուն ազդեցութեան ներքեւ պատգամաւորութիւնն ալ կազմեցին և միութեան ճիգեր թափեցին: Նկատողութեան արժանի է, որ ժամանակին Գրիգորի անձը ամէն տեսակ քննադատութեանց ենթարկուեցաւ Արևելեայնիւրո կողմէն, և իւր ամէն գործերը իբր ամբաստանութիւն յիշուեցան, և հարկաւ լատինաց հետ կնքած միաբանութեան գիրն ալ յիշուած կ'ըլլար Մեծօփեցիէն, եթէ իրօք Սիսէն գիր մը գացած ըլլար Հռոմի պապին:

229. Նշանաւորագոյն պարագայ պէտք է յառաջ բերենք Լուսաւորչի Աջին կորսուիլը, զոր կը յիշեն ժամանակակից յիշատակարաններ թէ Յայսմ ամի (պղ—1441) դարձեալ յայլ իմն պատահումն հանդիպեցաւ Հայոց ազգիս, քանզի Աջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ որ կայր հիմի քանի ժամանակ, անյայտ եղաւ, ոչ գիտեմք թէ զողացան, եւ ոչ գիտեմք թէ ինքն զինքն ծածկեց, եւ ի մեծ նեղութիւն կան եւ ի տրտմութիւն Հայոց ազգս, վասն այս պատճառի. եւ զկաթողիկոսն Գրիգոր քաղում չարչարեցին, եւ այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա վասն Աջին Լուսաւորչին, եւ ոչ գտին զնա (Փիրղալէմեան 125): Այս յիշատակարանը նոյն տարւոյ առաջին ամիսներուն գրուած լինելով (1441 մարտ 15), Աջին անյայտ լինելն ալ նոյն տարւոյ սկզբները կամ նախորդ տարւոյ վերջերը պէտք է դնել: Ազգին մէջ այն հաստատուն համոզումը գոյացած է, թէ Աջին անյայտանալը Արևելեայ վարդապետներուն մէկ հրահանգն եղած է, որոնք երբ բանակցութիւններէ և խորհրդակ-

ցութիւններէ ետքը աթոռը Սիսէ Էջմիածին փոխադրելու որոշումը տուին, նախևառաջ Աջը Սիսէ հանեցին իրենց համամիտ և բարեկամ Սսեցի եպիսկոպոսներու օգնութեամբ, գիտնալով թէ ազնւանխախտ հաւատք մը ունէր, թէ հայրապետական աթոռին վաւերականութեան զօրութիւնը Լուսաւորչի Աջէն է, և թէ անդ է ճշմարիտ աթոռը, ուր է Լուսաւորչի Աջը: Թէպէտ և տարբեր պատմութիւններ կան Աջին վրայ, և այսօր ալ Գիլիկիոյ աթոռը ճշմարիտ Աջը ունենալ կը կարծէ, սակայն ընդհանուր ազգին համոզումը խախտուած չէ Էջմիածին գտնուող Աջին վրայ:

230. Կաթողիկոսական աթոռին փոխադրութեան առաջին գաղափարը, կը հասնի մինչև Գրիգոր Տաթեւացիի ժամանակը, և ասոր մէկ նշանն էր, Աղթամարի վիճակին գործերուն մէջ կատարուած մասնակցութիւնը. և նոյն կաթողիկոսութեան իրաւասութենէն մաս մը Գիլիկիոյ աթոռին ենթարկելը: Գիլիկիոյ աթոռին գործերը ձեռուընին անցնելու միտքը յայտնուեցաւ Արեւելեայց կողմէն, երբ Պօղոս Գառնեցի իբրև քննիչ Սիս զրկեցին և անոր կաթողիկոսութիւնը յաջողցուցին, և ընդհանրապէս Սսոյ աթոռը բարեկարգելու և նոր ձևի մը թափելու ջանքերը շարունակեցին: Եթէ աթոռը իւր նախնական կեդրոնէն հեռացած էր քաղաքական պարագաներու հետեանքով, հեռացումը պէտք էր դադրէր պարագաներուն դադրելովը: Ընդհանրապէս, եթէ մեծ փոփոխութիւններ յանկարծական որոշմամբ մը կը գործադրուին, սակայն միտքեր կանուխէն պատրաստուած կ'ըլլան: Կաթողիկոսական աթոռին փոխադրութիւնն ալ այդ տեսակ գործերէն էր և այդ կերպով նախապատրաստուեցաւ: Մուսարէզեանի պաշտօնավարութիւնը իւր նախորդներէն ալ վատթարագոյն եղած պիտի ըլլար, որ կանուխէն մտաբերուած խորհուրդ մը այլևս յապաղել անհնար նկատուեցաւ, և ընդհանուր հաւանութեամբ յանկարծօրէն կրցաւ իրականանալ: Մեծոփեցին Սիսի աթոռին տեղութիւնը 147 տարի կը դնէ, որ Մուսարէզեանի թուականէն (1441) դէպ ետև հաշուուելով կը հասնի ճշտիւ Անաւարդեցիին թուականին (1293): Սսոյ աթոռին, և զլիսաւորապէս անոր վերջին շրջանին դէմ յարուցուած մեղադրանքները, հետեալ կերպով կը թուէ Մեծոփեցին: 1 Քաղկեդոնականութեան հետեւելը: 2. Վեց կաթողիկոսներու հետզհետէ ղեկավոր սպանուիլը: 3. Կաթողիկոսներու բռնութեանց երեսէն շատերուն ուրացութեան դիմելը, ուր յանուանէ կը յիշէ Յակոբ Նիկիտացի մը Կոստանդինի ժամանակ: 4. Կաթողիկոսներուն պիղծ կեանք անցնելը: 5. Լոկ ձէթով մեռած պատրաստելնին: 6. Սիմոնականութեամբ ձեռնադրութիւններ ընելնին: 7. Նոյն վիճակի վրայ միաժամանակ երեք և չորս եպիսկոպոսներ ձեռնադրելնին:

8. Անարժանները պաշտօնի կոչելնին: 9. Բանադրանքներով և նը-
զովքներով զեղծանելնին: Ասոնք թուելէն ետքը, Մեծոփեցին կը
յարէ Իսրայէլի օրինակը, Ներսէս Մեծի գուշակութիւնը և Սահակ
Պարթևի տեսիլքը:

231. Դժուարին է ճշտել թէ ով եղաւ այսպիսի նշանաւոր
եղելութեան մը գլխաւոր գործիչը: Ժամանակը չներկայեւր մեզի
այսպիսի մի բարձր անձնաւորութիւն, որ իւր անունով դար մը
կը կազմէ: Սակայն այսպիսի անձնաւորութեան մը պակասը, կը
յայտնէ թէ ազգային ընդհանուր և համամիտ և անհակառակ զգա-
ցումն էր, որ այդ փոխադրութիւնը իրագործեց: Գաղափարը ա-
մէն միտքերու մէջ սկսած էր աճել, երբ չորս Կիլիկեցի եպիսկո-
պոսներ, որոնց անունները դժբախտաբար մեզի չեն հասած, մե-
ղադրանքի գիրեր սկսան հասցնել Արևելեայ վարդապետներուն,
թէ մինչև Թրք անհոգ պիտի մնան, և կաթողիկոսական աթոռը
անոր անօգնական կործանման պիտի հասցնեն: Թովմաս վարդա-
պետ Մեծոփեցի, խնդիրը լրջօրէն ձեռք առնողներէն մէկը եղաւ,
և ընդհանուր ժողով մը գումարելու և գործը կարգադրելու առա-
ջարկը մէջ տեղ դրաւ (Կոստանեան 64): Այդ եղաւ նոյն իսկ Մու-
սաբէգեանի ընտրութեան յաջորդ տարին (1440), և անմիջապէս
ձեռք առնուեցան գործնական խորհրդակցութիւններ, և Արևե-
լեայց իրենց մէջ, և Կիլիկեցւոց հետ բանակցութիւններ: Նոյն իսկ
Մուսաբէգեանի ալ կը հաղորդուեցաւ փոխադրութեան առաջարկը,
և գործը դիւրացնելու և դժուարութիւններ արգելելու համար, հրա-
ւիրուեցաւ էջմիածին փոխադրուել. և Արևելեայց գործակցու-
թեամբ հայրապետական աթոռը զօրացնել, քանի որ Կիլիկիոյ մէջ
որեւէ յոյս կամ ոյժ չէր մնացած (Չամչեան Գ. 486): Տարի մը անցաւ
նախապատրաստական գործողութիւններով (Կոստանեան 65), մին-
չև որ Յովհաննէս վարդապետ Կոլոտիկ, առաջնորդ Հերմոնի վա-
նուց, որ ժամանակին վարդապետներուն գլխաւորն էր, հրաւիրա-
գիրբեր ցրուեց ընդհանուր ժողով մը գումարելու վաղարշապատ
քաղաքը, առաջնուրէն ապահովելով Նրեւանի պարսիկ կուսակալ
Նազուր Բէգի հաւանութիւնը:

232. Ժողովական եկեղեցականներուն թիւը, աւելի քան զերեք
հարիւր անձինս կը դնէ Մեծոփեցին, իսկ աշխարհականներուն թիւը
անթիւ եւ անհամար բազմութիւն կը նշանակէ (Կոստանեան 53), իսկ
ուրիշ յիշատակարան մը եօթն հարիւր կը դնէ գումարեալ եկեղե-
ցականներուն թիւը (Չամչեան. Գ. 487. Փիրզալէմեան 133): Յա-
կանէ յանուանէ յիշատակուած են 18 մեծ վարդապետներ և 12
եպիսկոպոսներ, որոնք գրաւոր հաւանութիւն զրկած են: Յիշուածնե-

րուն մէջն են, Արտազու եպիսկոպոս Գրիգոր, Տաթևու եպիսկոպոս Շմաւոն, Հաղբատու եպիսկոպոս Գրիգոր, և Բջնոյ եպիսկոպոս Յովհաննէս, որոց հաւանութիւնը իբր անհրաժեշտ կանոնադրուած էր, ամէն կաթողիկոսական ընտրութեանց համար, Յովհաննէս Հերմոնեցին ժողովին գլուխը կը նկատուէր, Թովմաս Մեծփեցին գլխաւոր գործիչն էր, և Զաքարիա Հաւուցթառեցին եպիսկոպոսներուն երիցագոյնն էր: Ուրիշ անուններն ալ ծանօթ անձնաւորութիւններ էին: Ժողովականներ նախապէս Երևանի մէջ հաւաքուեցան, Նաղուբ բէգէ պատուասիրուեցան և քաջալերուեցան, և զինուորներու պաշտպանութեամբ փողերով և թմբուկներով Վաղարշապատ եկան (Կոստանեան 68): Թէպէտև շատ որոշակի գըրուած չէ, բայց դիւրաւ հնար է ճշտել, թէ ժողովը հրաւիրուած էր, զատիկէ անմիջապէս ետքը հաւաքուելու: Մեծպահոց մէջ (1441 մարտ 15) տակաւին Մուսաբէգեան կաթողիկոս ճանչցուած է, իսկ հոգեգալուստի օրը (1441 յունիս 4) ամէն բան արդէն վերջացած է, և նորընտիր կաթողիկոսը մեռոնի օրհնութիւն կը կատարէ (Կոստանեան 74):

233. Իթէ Մեծփեցին հաւանիմք, Վաղարշապատի ժողովականները այնպիսի առաքինական հոգւով և խոնարհութեամբ զգածուած էին, որ բազումը ի յեղբարցն յառաջ կոչեցան զալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմեան զրոհիս, եւ ոչ կամեցան բառնալ զծանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին (Կոստանեան 63): Կետեապէս հարկ եղաւ աղօթքի դիմել և ս. Մեսրոպի գերեզմանին ուխտի երթալ Օշական, և ասոր անոր, մինչև իսկ այլազգի կնկան մը տեսած երազներուն իմաստը զննել, և ի վերջոյ արկանել վիճակ ի սուրբ աւետարանն (Կոստանեան 72), և այնպէս որոշել կաթողիկոսութեան ընտրելին: Սակայն եթէ միտ զնենք ժողովականաց գլխաւորներուն, և ի մասնաւորի Գրիգոր Արտազեցիի և Զաքարիա Հաւուցթառեցիի և Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսին յետագայ դործերուն և յուզած գրգռութիւններուն, անհնար կ'ըլլայ մեզի հաւատալ անոնց նախընթաց առաքինութեան և խոնարհութեան: Աւելի ճշմարիտ պիտի ըլլայ համոզուել, թէ հետամուտներ շատ էին, և աթոռին բարեկարգութեան առթիւ կաթողիկոսանալութեկնածուներ մէկէ աւելի էին, բայց երբ գլխաւոր հետամուտներ փոփոխ հակառակութեամբ անյաջող լինելին գուշակեցին, լաւագոյն սեպեցին ամենքն ալ համաձայնութեամբ քաջուել, և փոխանակ վարչական կարողութեամբ օժտուած անձ մը ընտրելու, նախադասեցին սրբակրօն և ճգնաղգնաց վարքով նշանաւոր անձ մը աթոռ բարձրացնել, որով ամէն փառասէր կիրքեր կը լռէին, և ամէնքն ալ հաւասարապէս կրնային տանել առաքինազարդ անձի

մը իշխանութիւնը: Այսպիսի մէկն էր իրապէս նորընտիր կաթողիկոսը, Կիրակոս Վիրապեցին:

234. Ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ, զոր պէտք է ընել այս նշանաւոր զործողութեան մասին, Աղթամարեան ուղղութեան մը ազդեցութիւնն է: Նշանաւոր ժողովականներուն ցանկին մէջ կը գտնեմք, Մեծոփեցի, Պառաբաստեցի, Վարազցի, Արծկեցի, Ռըշտունի և այլ վարդապետներու անուններ, որք նոյն ատեն կամ քիչ առաջ Աղթամարի իրաւասութեան կը պատկանէին: Թովմաս Մեծոփեցին այդ խմբակին պետը, միանգամայն փոխադրութեան գլխաւոր դրդիչն ու զործիչն էր: Իսկ Տաթեւացի կամ Սիւնեցի վարդապետներուն խումբն ալ, տակաւին թարմ կը պահէր Տաթեւացի Գրիգորի յիշատակը, որ Աղթամարի սահմանները գացած էր, և Աղթամարի նպաստաւոր երեցած էր: Աղթամարի աթոռին վրայ կը գտնուէր Ջաքարիա, ժամանակին կարողազոյն անձերէն մին, որ տեսնելով Կիլիկիոյ աթոռին անկումը, կը ճգնէր զայն խափանել. և իւր աթոռը ամինայն Հայոց հայրապետութեան բարձրացնել, և էջմիածինն ալ գրաւել: Վասպուրականցի և Սիւնեցի վարդապետներու խումբերը կը մտածէին, Աղթամարի և Տաթեւի աթոռներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ, ազգի եկեղեցական խաղաղութիւն պատրաստել, Կիլիկիոյ աթոռը վերջացնել, Աղթամարի աթոռը էջմիածին փոխադրել, և կաթողիկոսական աթոռին պառակտումներուն վերջ տալ: Գիտեմք որ Ջաքարիա Աղթամարցին համամիտ էր Վաղարշապատի ժողովին, և իւր աթոռն ալ էջմիածնի հետ միացնելու հաւանութիւն յայտնած էր, հարկաւ իւր փառասիրական ձգտումներէն բան մը չզոհելով: Մեր այդ դիտողութիւնները աւելի հաստատութիւն կ'ընդունեն, էջմիածնի աթոռին յետագայ դէպքերէն: Ըստ դիպաց չէ հարկաւ, որ երբ Կիլիկեան կուսակցութիւնը իբր Աղթամարական կը մեղադրուէր, էջմիածնի նոր կուսակցութիւնը իբր Աղթամարական սկսաւ կոչուել:

235. Մուսաբէգեանի նկատմամբ ուրիշ ըսելիք՝ չի մնար: Չեմք գիտեր թէ ինչու Գրիգոր չուզեց համակերպիլ իրեն եղած հրաւերին և չգնաց էջմիածին: Մեծոփեցին, եռանդուն Աղթամարականը, չյիշեր այդ պարագայն, թերևս Աղթամարականներուն զիջողութիւն մը ըրտծ չերևնալու համար, Գրիգոր եօթը եպիսկոպոսներ ձեռնադրած էր, և ասոնցմէ չորսն էին հաւանօրէն, որք իրեն դէմ գանգատելով Արևելեայները գրգռեցին: Այդ չորսերը ուրիշ հետևողներ ալ ունեցան, և Մուսաբէգեան իրեններէն ալ լըքուած, մնաց անօգնական, և իրապէս և իրաւապէս կաթողիկոսութենէ զրկուեցաւ: Վաղարշապատու ժողովական որոշումէն յետոյ (1441 յունիս) հնար չէ այլևս Մուսաբէգեանը իբր օրինաւոր կա-

Թողիկոս ճանչնալ Միւս կողմանէ կ'երևի թէ ինքն ալ երկա-
րակեաց չեղաւ, և բնական կամ բռնական մահուամբ իւր կեանքը
վերջացաւ Կիրակոսի կաթողիկոսութեան առաջին տարին: Կիլի-
կիոյ աթոռը խափանեալ մնաց հինգ տարի ամբողջ. թէպէտ և նոր-
խորտումներ շարժեց նոյն Յովսէփ երէցը, որ այս կերպով Մու-
սաբէգեանի մահը կը հաւաստէ, քանի որ Վահկացիին մահուանէ
ետքն ալ ջանացեր էր կաթողիկոսական աթոռը գրաւել: Իւր ջան-
քերը ապարդիւն մնացին. և Կիլիկիոյ աթոռը խափանուեցաւ և ա-
ռանց դահակալի մնալով դադրած նկատուեցաւ, մինչև որ Կարա-
պետ Եւդոկիացին յաջողեցաւ էջմիածնի կաթողիկոսին հակառակ
ինք զինքը կաթողիկոս հռչակել Սսոյ մէջ:

Մաղ. տե. Օրմանեան.